

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE BAŞKURT TÜRKÇESİNDE 'YAN CÜMLE'YE KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ

HABİBE YAZICI ERSOY*

Öz: Her dilin kendine özgü bir sistemi ve yapısı olduğu gibi gramerinin de kendisine has özellikleri bulunmaktadır. Dillerin cümle kurma ilke ve kurallarını inceleyen söz dizimi, ait olduğu dilin temel taşlarını oluşturduğu gibi onu diğer dillerden ayıran bir unsur olarak da dikkati çeker. Aynı dilin kollarını oluşturan dilin lehçelerine bakıldığında ise genellikle beklenen, söz dizimi unsurlarının birebir örtüşmesidir. Farklılaşmalar var ise bunların da farklı sebepleri olsa gerektir. Bu varsayımdan hareketle Türk dilinin iki lehçesi olan Türkiye Türkçesi ve Başkurt Türkçesinde söz dizimi unsurlarından 'yan cümle' odak alınarak yapılan karşılaştırmalı bu çalışmada da iki lehçe arasında söz dizimi farklılıklarından daha çok söz dizimine bakış açısı farklılıkları olduğu dikkati çekmiştir. Söz dizimi cümle, cümlenin temel ve yardımcı öğeleri, kelime grupları vb. unsurları barındırır. Tüm bu unsurlar içerisinde çalışmada cümle ve cümlede yapı değerlendirmesi yapılmıştır. Her iki lehçedeki cümle bahsinin yapısal değerlendirmesinde yer alan 'yan cümle' olgusu bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Cümlenin yapısal özellikleri açısından yapılan karşılaştırmalı incelemede ilk bakışta çok fazla farklılıklar varmış gibi görünmesine rağmen iki lehçe arasındaki bu türden durumların daha çok yöntem ve tasnif farklılıkları sebebiyle olduğu görülmektedir. İki lehçe arasında farklılıkların sebebi bu iken benzerlikler de bulunmaktadır. Bunlar ise elbette söz konusu lehçelerin tarihî süreçte geldiği ortak kökten kaynaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkiye Türkçesi, Başkurt Türkçesi, söz dizimi, cümle, yapı, yan cümle

A COMPARATIVE ANALYSIS OF 'SUBORDINATE CLAUSE' IN TURKISH LANGUAGE AND BASHKIR LANGUAGE

ABSTRACT: Each language has its own system and structure, and every language has its own features. The syntax, which examines the principles and rules of making sentences of languages, draws attention as it constitutes the cornerstones of the language to which it belongs, as well as an element that distinguishes it from other languages. Looking at the dialects of the language that composing the branches of the same language, what is expected is that coinciding of the syntactic elements exact same. If there are differences, they must have different reasons. From this hypothesis, in this comparative study which focuses on the syntactic elements of 'subordinate clause' in Turkish Language and Bashkir Language which are the Turkic Languages, it draws attention that there are viewpoint differences of syntax rather than syntax differences between the two dialects. The syntax consists of element such as sentence, basic and auxiliary elements of the sentence, phrases, etc. Among all these elements, in the study, sentence and structure of sentence has been evaluated. The subject of this study is the phenomenon of the 'subordinate clause' in the structural evaluation of the phrase referred in

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yaziciersoyhabibe@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2023-1183.

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date): 11.05.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 08.06.2020)

both dialects. Although it seems that there are too many differences at first glance in the comparative analysis made in terms of the structural features of the sentence, it seems that such situations between the two dialects are mostly due to the differences in method and classification. While this is the reason for the differences between the two dialects, there are also similarities. These, for sure, it stems from the common root that these dialects came from in the historical process.

Keywords: Turkish, Bashkir Turkish, syntax, sentence, structure, subordinate clause

Giriş

Söz diziminin temeli cümledir ve unsurları da cümle etrafında şekillenir. Cümlelerin çeşitleri, temel ve yardımcı ögeleri ile kelime grupları onun birer parçasıdır. Söz dizimi ise grameri oluşturan ses bilgisi, biçim bilgisi, kelime yapımı vb. gibi unsurlarından biridir ve üstelik Eski Türkçeden günümüze kadar Türkçenin belki de en az değişen özelliklerindedir. Türkçenin cümle bazında kendine özgü *özne+tümleç+yüklem* sıralaması ile tamlamalarda tamlanan unsurun sonda bulunması gibi temel özellikleri, tarihî ve yaşayan Türk lehçelerinin hemen hepsinde ortaklık gösteren unsurlardır. Türk tarihinin bugüne kadarki süreci içerisinde, dilin canlı ve değişken bir varlık olması sebebiyle oluşan doğal değişimler, Türkçenin lehçelere ayrılma süreçleri gibi sosyal ve tarihî kimi hadiselerin etkisi ile oluşan değişimler, başka diller ile etkileşimin etkisi gibi çeşitli unsurlar Türkçenin söz dizimi üzerinde de bazı değişikliklere sebep olmuştur. Bu temel özelliklerine rağmen Türkolojide tarihî ve çağdaş çalışmalara bakıldığında gramerin konuları arasında söz diziminin diğer alanlara göre daha az çalışıldığı dikkati çekmektedir. Tarihî lehçelere baktığımızda J. Schinkewitsch'in *Rabghuzis syntax* (1927) ve Drimba'nın *Syntaxe Cormane* (1971) adlı çalışmaları gibi birkaç değerli çalışma göze çarpmaktadır. Ayrıca tarihî dönemlere dair söz dizimi üzerine Türkiye'de çalışılmış bazı tez ve çalışmalar da bulunmaktadır.¹

Türkçenin çağdaş lehçelerinde de söz dizimi açısından temelde benzerlikler bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi noktasından bakıldığında en uzak lehçelerde dahi cümlelerin yapısı açısından büyük farklılıklar söz konusu değildir. Türkiye'de

¹ İsmet Cemiloğlu; *14. Yüzyıla Ait Bir Kısa-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, TDK Yay., Ankara 1994; Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Atatürk Ü. Kâzım Karabekir Eğitim Fak. Yay., Erzurum 1994; İsmail Aytaklar, *Orhon Türkçesinde Cümle Yapısı*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004; Semra Alyılmaz, *Prens Kalyanankara Papamkara Hikâyesinin Uygurcasının Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998; Ülkü Polat, *Eski Uygur Türkçesinde Cümle*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2018.

Azeri², Türkmen³, Özbek⁴, Kırgız⁵, Kazak⁶, Tatar⁷, Salar⁸, Çuvaş⁹, Gagavuz, Türkçeleriyle¹⁰ Türkiye Türkçesinin söz dizimi ve kelime grupları bakımından karşılaştırıldığı çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Türk lehçelerini genel anlamda ele

² Metin Karaörs, “Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin Kelime Grupları, Cümle ve Cümle Çeşitleri (Sentaks) Bakımından Karşılaştırılması”, *TDAY-Belleten* 1996, Ankara 1999, s. 129-144.

³ Himmet Biray–Nergis Biray, “Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Sentaks Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Dr. Himmet BİRAY Özel Sayısı, Ankara 1999, s. 22-45, Nesrin Sis, “Türkmen Türkçesinde Bağlama Edatlarıyla Kurulan Cümleler”, *Ege Üniversitesi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2007, C. 7, S. 1, s.129-136.

⁴ Ertuğrul Yaman, “Türkiye Türkçesine Göre Özbek Türkçesindeki Söz Dizimi Farklılıkları Üzerine”, *3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1996*, Ankara 1999, s. 1235-1240; Ertuğrul Yaman, *Türkiye Türkçesiyle Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, TDK Yayınları, Ankara 2000; Zilâle Hudaýbergenova, “Türkiye Türkçesi ve Özbekçede Devrik Cümle”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2001, s. 49-55; Bilal Aktan, “Cümle Yapısı Bakımından Özbek Atasözleri”, *Turkish Studies*, Volume 6/2, Spring 2011, s. 163-176,

⁵ Nergis Biray, “Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme”, *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bişkek 2004, Sayı: 10, s. 63-81; Nergis Biray-Levent Doyuran, “Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesinde Zarf ve Zarf Tümlenci”, *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bişkek 2005, Sayı: 14, s. 53-65; Nergis Biray, “Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesindeki Cümlelerin Unsurları Bakımından Karşılaştırılması”, *Dil Araştırmaları*, Bahar 2007, Sayı: 1, s. 157-173; Murat Ceritoğlu, *Kırgız Türkçesinin Söz Dizimi*, İstanbul, 2013; Cuma Bolat, “Kırgızcada -Gan Eki İle Oluşturulan Ad İşlevli Yancümleler Ve Türkiye Türkçesindeki Eşdeğerlikleri”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, C. 2, S. 2, 2018, s. 144-158.

⁶ Metin Karaörs, “Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesinin Birleşik Cümle Bakımından Karşılaştırılması”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt XXVIII, 1998, s. 407-418, (Muharrem Ergin Armağanı); Metin Karaörs, “Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesinin Kelime Grupları, Cümle ve Cümle Çeşitleri (Sentaks) Bakımından Karşılaştırılması”, *3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1996*, Ankara 1999, s. 613-623; Metin Karaörs, “Bugünkü Kazak Türkçesinde Ara Söz ve Ara Cümlelerin Cümle İçindeki Yeri”, (Aktarma) *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S: 13, Bahar 2002, s. 55-60; Nergis Biray, “Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme”, *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Bahar 2003, sayı: 13, s. 281-307; Ekrem Ayan, “Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin Cümle Öğeleri Yönünden Karşılaştırılması”, *Turkish Studies*, Volume 2, Issue 3, 2007, s. 73-79; Ekrem Ayan, “Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Birleşik Cümle Yapılarının Karşılaştırılması”, *Turkish Studies*, Volume 6/1, Winter 2011, s. 645-651; Oktay Selim Karaca, “Kazak Türkçesinde Söz Dizimi Düzeyinde Rusça Etkisi”, *Turkish Studies*, Volume 5/2, Spring 2010, s. 1192-1209; Süleyman Efendioğlu, Esra Yavuz, “Kazak Türkçesinin Söz Dizimi Terimleri”, *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED)*, C. III S.6, Ekim 2018, s. 1-32.

⁷ Caner Kerimoğlu, “Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesi Arasındaki Söz Dizimi Farklılıkları Üzerine”, *Ege Üniversitesi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2006, Cilt: 6, sayı: 2, s. 383-400.

olarak söz dizimi bakımından yapılmış çalışmalar da mevcuttur.¹¹ Türkçenin kuzeybatı Türk lehçelerinden biri olan Başkurt Türkçesi üzerinde de son yıllarda yapılmış söz dizimi ve kelime grupları açısından kimi çalışmalara rastlanmaktadır.¹²

Bu çalışmada, söz diziminin içerisinde yer alan cümlede yapı konusu dâhilinde birleşik cümleler incelenirken kullanılan ‘yan cümle’ odak alınmıştır. Türkiye Türkçesi ve Başkurt Türkçesi gramerlerinde yapısına göre cümleler ile bu kapsamda yer alan birleşik cümleler ve dolayısıyla ‘yan cümle’ olgusu karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele alınmış ve söz konusu lehçelerin yine gramerlerinden seçilen örnekler ile konuya yorum getirilmesi hedeflenmiştir.

Türk lehçeleri gramerciliğinde terminolojide birtakım farklılıkların olduğu muhakkaktır. Özellikle Rusçadan alınma bazı gramer terimleri, çağdaş Türk lehçeleri ile Türkiye Türkolojisi arasında bazı farklılıklar göstermektedir. Yine cümle ve kelime gruplarına bakış hususunda da Rusya gramercileri ile Türkiye Türkçesi gramercileri arasında birtakım görüş farklılıklarının olduğu malumdur. Konunun ve karşılaştırmanın anlaşılır olması açısından kısaca Türkiye gramerciliğinde yapısına göre cümle bahsinin nasıl ele alındığına bakmak gerekir. Genellikle söz dizimi üzerine yapılmış çalışmalarda cümle bahsi dört başlık altında incelenir ve bunlardan, yüklem yerine göre cümleler, yüklem türüne göre cümleler ile anlamına göre cümlelerde genellikle araştırmacılar hemfikirdirler. Ancak yapısına göre cümleler konusunda diğer başlıklarda olduğu gibi genel bir fikir ortaklığından çok, fikir ayrılıkları dikkati çekmektedir. Bir karşılaştırma ortaya koyabilmek adına ve konunun da oldukça detaylı olması nedeniyle kısaca aşağıdaki gibi bir tabloda ilk olarak Türkiye Türkçesindeki durumu ve konunun nasıl tasnif edildiğini görmek mümkün olacaktır.

⁸ Gülsün Mehmet, “Salar Türkçesinde Zarf-fiilli Öge Cümleler ve Zarf-Fiil İşaretleyicilerinin Görünümü”, *Turkish Studies*, Volume 5/4, Fall 2010, s. 502-534.

⁹ Feyzi Ersoy, “Çuvaş Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 20-26 Eylül 2004, s. 1075-1086, Ankara 2004,

¹⁰ Nadejda Özakdağ, “Gagauzcanın Söz Diziminde Komşu Dillerin Etkisi”, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 2014, C.3, S.3, s. 71-84.

¹¹ Metin Karaörs, *Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi -Cümle Tahlilleri-*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005; Metin Karaörs, “Türkiye Türkçesi ile Çağdaş Türk Lehçelerinde Söz Dizimi Konusunda Birlik ve Beraberlik Üzerine”, *Ege Üniv. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, 9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir, Yayın: Bildiriler III, Ankara, Kasım 2007, s.1275-128.

¹²Habibe Yazıcı Ersoy, “Başkurt Türkçesi İle Türkiye Türkçesine Kelime Grupları Açısından Genel Bir Bakış”, *Dil Araştırmaları*, 2011, 9(61-89); Fatma Ertürk, “Cümle Öğeleri Bakımından Türkiye Türkçesiyle Başkurt Türkçesinin Karşılaştırılması Üzerine”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 35, Aralık 2016, s. 536-542; Fatma Ertürk, *Türkiye Türkçesi ve Başkurt Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016, İzmir.

	Şartlı Birleşik Cümle	Ki’li Birleşik Cümle	İç İçe Birleşik Cümle	Girişik Cümle	Karmaşık Birleşik Cümle	Sıralı Birleşik Cümle	Bağlı Birleşik Cümle	Saplamalı (ara cümleli) Birleşik Cümle	Tümleme Birleşik Cümle	Ara söz Ara önerme
Banguoğlu (1995) [1.bs. 1956]					x				x	
Ergin (1993) [1.bs. 1958]	x	x	x							
Bilgegil (2009) [1.bs. 1982]	x	x		x (girişik birleşik)	x	x	x	x (ara cümlecığı)		
Dizdaroğlu (1976)	x (koşul)	x (ilgi)	x (kaynaşık)	x	x (katmerli)					
Gencan (1979)				x						x
Ediskun (1999) [1.bs. 1984]	x (şart bileşik)			x						
Delice (2003)			x	x (girişik birleşik)	x					
Karaağaç, (2009, 2013)	x	x	x							
Özmen (2013)	x		x		x	x	x	x		
Aktan (2016)	x	x	x							
Özkan, Sevinçli (2017)	x	x	x	x						

Tablo 1. Türkiye Türkçesi Gramerlerinde Birleşik Cümle Tasnifi

Tabloda Hatiboğlu’nun birleşik cümle tasnifi biraz daha farklı ve detaylı olması nedeniyle yer almamıştır. O, birleşik cümleleri “bağlaçlı, dilekli, koşullu, ilgeçli, olumsuzluk koşaçlı, sorulu, ikilemeli, kalıplaşmış” olmak üzere sekiz grupta değerlendirmiştir (1972: 146 - 152).

Karahan ise ilk baskısı 1991 yılına ait olan eserinde yapılarına göre cümleleri; basit, birleşik, sıralı ve bağlı olarak sınıflandırmış, birleşik cümleleri şartlı birleşik cümle, ki’li birleşik cümle ve iç içe birleşik cümle olmak üzere üç grupta incelemiştir (1991: 60-72). Ancak Karahan sonraki yıllarda cümlede yapı bahsine olan yaklaşımını değiştirmiş ve yeniden yaptığı tasnifinde birleşik cümleye yer vermemiştir. Dilin en küçük anlatım birimi olan cümle, anlamı bütün boyutlarıyla yansıtmakta tek başına yeterli olmadığı takdirde, cümlelerden meydana gelen dil birliklerine başvurulduğunu ifade eden Karahan, bu birliklerin ise çok boyutlu bir anlatım için yan yana gelen cümlelerin bağlama edatlarıyla, ortak cümle

öğeleriyle, ortak kip/şahıs ekleriyle ya da çeşitli anlam ilişkileriyle birbirlerine bağlanmalarından oluştuğunu vurgulamıştır (2010: 85).

Buraya kadar Türkiye gramerciliğinde yapısına göre cümle ve bunun da içerisinde birleşik cümle konusunun birçok farklı şekilde ele alınıp değerlendirildiği görülmektedir. Konu, bu açıdan oldukça karmaşık bir manzaraya sahiptir. Bütün bu karmaşa içerisinde çalışmanın konusu olan yan cümleler bahsi ise genellikle girişik birleşik cümle başlığı altında değerlendirilmiştir. Ancak araştırmacılar arasında girişik cümlelerin de temel olarak cümlede yapının mı altında olacağı yoksa birleşik cümleler içerisinde mi değerlendirileceği konusunda ortak bir noktaya varılabilmiş değildir. Sonuç olarak, birleşik cümleyi kabul eden araştırmacılar için birden fazla yargı taşıyan cümleler birleşik cümleyi oluştururlar. Birleşik cümlelerin bileşenleri ise temel ve yan cümlelerdir. Özellikle fiilimsilerle kurulan cümlelerin oluşturduğu girişik birleşik cümle bahsinde fiilimsinin bulunduğu unsur yan cümle sayılmaktadır (Bilgegil 2009 [1.bs. 1982]; Hatipoğlu 1972; Gencan 1974; Dizdaroğlu 1976; Ediskun 1999 [1.bs. 1984]; Delice 2003; Özkan, Sevinçli 2017). Buradan hareketle de kimi zaman ki'li ve şartlı cümlelerde de bir yan cümle unsuru aranmış ya da kabul edilmiştir. Türkiye Türkçesi için bazı gramerlerden şu örnekler konuyu açıklayıcı niteliktedir:

Örnekler:

- 1) *Anlamak gerekiyor* (Bilgegil 2009 [1.bs. 1982]: 77)
- 2) *Ali'nin çalışması isteniyor* (Bilgegil 2009 [1.bs. 1982]: 78)
- 3) *Görünen köy kılavuz istemez* (Bilgegil 2009 [1.bs. 1982]: 79)
- 4) *Bu kahvehanede konuşulur insana az rastlanır* (Bilgegil 2009 [1.bs. 1982]: 80)
- 5) *Irmağa giden yol, kasabadan kurtulunca göz alabildiğince uzanan sayısız şeftali bahçeleri arasından geçirdi.* (R.H. Karay) (Ediskun 1999 [1.bs. 1984]: 381)
- 6) *Koca Ali sendeleyerek ayağa kalktı* (Gencan 1979: 129)

Söz konusu örneklerdeki anlayış, birleşik ya da girişik birleşik cümlede bir temel cümle (önerme) bulunurken fiilimsi sayısı kadar yan cümle (önerme) bulunur şeklindedir. Örneğin 5. cümlede Ediskun dört yan cümleden bahseder. Burada ırmağa giden, kasabadan kurtulunca, göz alabildiğince ve uzanan unsurlarının her biri yan cümle sayılmıştır. Fiilimsi bulunan unsurun yargı taşımamasına rağmen bu görüşü savunanlar, cümlede anlamca bir eylemin olmasından hareket etmektedirler.

Diğer yandan fiilimsilerin birleşik cümle oluşturmadığını düşünen araştırmacılar da vardır (Karahan 1994, 1991, 2010; Ergin (1993) [1.bs. 1958]; Karaağaç, (2009, 2013); Zülfikar 1995; Özkan, Sevinçli 2017). Karahan, sıfat-fiil, zarf-fiil ve isim fiil taşıyan cümlelerin yarı yargılı veya yan yargılı olmasından

hareketle bu tür cümlelerin yan cümle sayılmasına karşın söz konusu durumun yargı kavramıyla çelişeceğini belirtmekte ve fiilimsilerin yargı bildirmediğini, sadece cümlede isim, sıfat ve zarf görevi yapan vazifeleri olduğunu dile getirmektedir. Bu nedenle de bu kelimelerin varlığının basit cümlelerin yapısını etkilemeyeceği görüşünü ileri sürmektedir (1994: 22-23). Bahsedildiği gibi birçok araştırmacı girişik birleşik cümlelerin yan cümlesi konusunda ortak görüşe sahiptirler ancak Özkan ve Sevinçli girişik birleşik cümleyi kabul etmelerine rağmen fiilimsilerin yan cümle oluşturmadığı görüşündedirler (2017: 182).

Fiilimsilerin bulunduğu kelime ve kelime gruplarının yan cümleyi oluşturduğu fikrinin yanında aynı durum bazı araştırmacılar için şartlı birleşik cümleler için de düşünülmüştür. Şartlı birleşik cümleler kimi araştırmacılara göre Türkçenin en eski birleşik cümlelerini oluşturmaktadır (Savran 1999: 329). Oysa özellikle Gülsevin'in konu ile ilgili iddiasının ardından bu durum tartışmaya açılmış görünmektedir. Gülsevin, -sA ekli fiillerin bazı istisnalar dışında hiçbir zaman cümlelerin yüklemine oluşturmayacağını, -sA ekinin kip eklerinden ziyade zarf-fiil ekleriyle birlikte değerlendirilmesi gerekliliğini ifade ederek aslında o güne kadar şartlı birleşik cümle kabulüne başka bir bakış açısı getirmiştir (1990: 276-278). Ardından Karahan da -sA ekinin zarf-fiil olduğu görüşünü dile getirerek bulunduğu grubun ancak zarf-fiil grubu kabul edilmesi ve şartlı birleşik cümle anlayışının yeniden gözden geçirilmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır (1994: 474). İlhan da Türkçede şartın kendisinin tek başına tam bir yargı ifade etmediğinden, diğer kiplerle kurulan birlikler gibi bir cümle olarak değerlendirilmesi gerektiğini, cümledeki fonksiyonu itibarıyla zarf/zarf grubu olarak kabul edilmesinin uygun olacağını belirtmiştir (2009: 259).

Türkiye Türkçesi gramerlerinde yan cümleye bakış bu tür karmaşık bir manzara ortaya koymaktadır. Temelde birleşik cümle olmak üzere yan cümlelerin var olup olmama konusu farklı görüşler açısından hâlâ tartışılmaktadır. Çalışmanın konusu Türkiye Türkçesi ve Başkurt Türkçesinde yan cümle karşılaştırması olduğuna göre bir de Başkurt Türkçesindeki manzaraya bakmak gereklidir.

Genellikle Rus gramerciliğini örnek alan bütün çağdaş lehçelerde olduğu gibi Başkurt gramercilerinde de aynı etkiyi görmek mümkündür. Başkurt Türkçesi üzerine yazılmış bazı gramerlerde (Dmitriyev 1950; Poppe 1964; Yuldaşev 1981; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004) bir bölüm içerisinde cümle bahsi yer almakla birlikte, bazı eserler (Ehmer 1960; Seyitbattalov 2002, Kaharmanov 2003; Tikeyev 2008; Semigullina 2009; Aznabayev 2018) sadece söz dizimini konu alır. Söz konusu çalışmalarda Başkurt Türkçesindeki cümle türleri yapılarına ve anlamlarına göre Türkiye Türkçesindeki cümle bahsinden farklı olarak ele alınıp incelenmiştir. Başkurt gramercilerinin birleşik cümleye bakışı ve tasnifini yine bir tabloda özetlemek mümkündür:

	<i>ĴȳrtĴwlĴ quĴma hĴylȳm subordinate</i> (Bağımlı)	<i>TĴmȳ quĴma hĴylȳm coordinate</i> (Bağımlı Sıralı)	<i>Uslojnennoe solĴnoe predlojenie</i> (GiriĴik BirleĴik Cümle)	<i>Qatmarlı sintaksis konstruksiyalar</i> (Katmerli Sentaks Yapıları)
Dmitriyev (1949, 1950)	x (Ĵȳrsȳn hĴylȳm)	x (tĴmȳ hĴylȳm)		
Ehmer (1960)	x	x		
Poppe (1964)	x	x		
YuldaĴev (1981)	x <i>SloĴnopodĴinennoe predlojenie</i> (Bağımlı birleĴik cümle)	x <i>CloĴnosocĴinennoe predlojenie</i> (Sıralı birleĴik cümle)	x	
Seyitbatalov (2002)	x	x		x
Kiyekbayev, Seyitbatalov vd. (2004)	x	x		
Tikeyev (2008)	x	x		
Semigullina (2009)	x	x		x
Aznabayev (2018)	x	x		x

Tablo 2. BaĴkurt TrkĴesi Gramerlerinde BirleĴik Cümle Tasnifi

Tabloda da grldĴu gibi birleĴik cümlelerin tasnifi konusunda BaĴkurt gramercilerinde belirli oranda bir birlik söz konusudur. *ĴȳrtĴwlĴ quĴma hĴylȳm* ve *tĴmȳ quĴma hĴylȳm* alt baĴlıkları ĴoĴu araĴtırmacı tarafından kabul grmĴtr. BirleĴik cümlelerin tanımı ise Seyitbatalov tarafından “İnsanların kendi aralarındaki haberleĴmenin mühim bir kısmını teĴkil eden birleĴik cümleler anlam ve vurgu bakımından bir bütündür, basit ve katmerli dĴnceyi ifade eder, bir unsurlu ve iki unsurlu cümleler formunda verilen iki ya da daha fazla cümleden oluĴur, birleĴik cümlelerin bileĴenleri, kiplik parĴaları, kendine özgü vurgusu, edatlar, baĴlaĴlar ya da hȳl ekleri ile baĴlanır. Belirli bir sürekli yeri vardır ve imlada onların arasında virgl, noktalı virgl, Ĵizgi veya iki nokta kullanılır.” Ĵeklinde yapılmıĴtır (2002: 12). DiĴer araĴtırmacıların da bazı farklarla benzer tanımları söz konusudur (Ehmer 1960: 7; Tikeyev 1991: 6; Aznabayev 2007: 6; Semigullina 2009:7).

Bu makalenin konusunu teĴkil eden birleĴik cümle alt baĴlıĴında yer alan yan cümle konusu, BaĴkurt TrkĴesinde incelenirken genellikle *ĴȳrtĴwlĴ quĴma hĴylȳm* (bağımlı birleĴik cümle) iĴerisinde deĴerlendirilmiĴtir. *ĴȳrtĴwlĴ quĴma hĴylȳm* (bağımlı birleĴik cümle) Seyitbatalov tarafından “Dil kanunlarına uygun Ĵekilde gramatikal aĴıdan kalıplaĴan, fikirlerin bütününü ifade eden, mana ve Ĵekil aĴısından birbirine sıkı sıkıya baĴlı, iki ya da daha fazla cümleden oluĴan birleĴik sentaktik yapı” Ĵeklinde tanımlanır (2002: 78). Bu tür cümlelerde bir baĴ cümle ile bir yan cümle mevcuttur. Yan cümlelerin baĴ cümleyle ĴeĴitli aĴılardan bağımlı olmasından hareketle yan cümleyle soru sorulur. Yan cümle temel cümledeki

görüşü temellendirmeye yardım eder (Ehmer 1960: 10-58; Tikeyev 1991: 27; Aznabayev 2007: 32-85; Semigullina 2009: 9-17). Yan cümle temel cümleye bağlaçlar, edatlar, kiplik kelimeleri ve tonlamayla bağlanır. Bunlardan edatlarla bağlaçlar, genellikle yan cümle içerisinde yer alırken, kiplik kelimeler ise temel cümlede yer alırlar (Seyitbattalov 2002: 74). Başkurt Türkçesinde yan cümleye bakış açısı genellikle ortak özellikler gösterirken yan cümlelerin tasnifinde bazı farklılıklar göze çarpmaktadır.

Dmitriyev, gramerinde birleşik cümlenin ilk alt başlığı olarak bağlı cümlelerden (İyarsän hüylämdär) bahseder. Bunlar Başkurt dilinde şart eki ve edatlarla yapılan cümlelerdir ve sekiz alt başlıkta incelenir: 1. *Anıqlawsı İyarsän hüylämdär* “niteleyicili yan cümleler”, 2. *Vaqıt İyarsän hüylämdär* “zaman yan cümleleri”, 3. *Sağıştırıw İyarsän hüylämdär* “karşılaştırma yan cümleleri” 4. *Şart İyarsän hüyläm* “şart yan cümlesi”, 5. *Kirİ hüyläm* “karşıt cümle”, 6. *Säbäp hüyläm* “sebeup cümlesi”, 7. *Nätijä hüyläm* “sonuç cümlesi”, 8. *Kıyalatılğan hüraw* “dolaylı soru” (1950: 264-294).

Poppe, bağlı (subordinate) cümleler başlığı altında yardımcı cümlelerin ana cümleye *sünki* “çünkü”, *güyä* “güya”, *ägär* “eğer”, *ägär zä* “eğer de”, *gärsä* “gerçi”, *ki* “ki” gibi bağlaçlarla bağlandığını ifade eder (1964: 99).

Yuldaşev ise bağımlı birleşik cümleleri (Slojnopodçinennoe predlojenie) yapısal-anlamsal ilkelere dayanarak on dört alt maddede inceler: 1. *придаточное подлежащее* “özne yan cümlesi”, 2. *придаточное сказуемое* “yüklem yan cümlesi”, 3. *придаточное определительное* “sıfat yan cümlesi”, 4. *придаточное дополнительное* “nesne yan cümlesi”, 5. *придаточное времени* “zaman yan cümlesi”, 6. *придаточное места* “yer yan cümlesi”, 7. *придаточное причины* “neden yan cümlesi”, 8. *придаточное следствия* “sonuç yan cümlesi”, 9. *придаточное цели* “amaç yan cümlesi”, 10. *придаточное образа действия* “tarz yan cümlesi”, 11. *придаточное меры и степени* “ölçü derece yan cümlesi”, 12. *придаточное сравнительное* “karşılaştırma yan cümlesi”, 13. *придаточное условия* “şart yan cümlesi”, 14. *придаточное уступительное* “kabul yan cümlesi” (1981: 455-467).

Seyitbattalov ve Kiyekbayev başkanlığında hazırlanan Başkurt Tili adlı eserde ise birleşik cümlenin bir alt türü *İyartıwlıquşma hüyläm* “bağımlı birleşik cümle” de yine üç alt başlıkta ele alınır: 1. *Baş hüyläm* “temel cümle” 2. *İyarsän hüyläm* “bağlı cümle” 3. *Häl hüylämdär* “hal cümleleri” (2004: 155-298). Bu tasnifte yan cümle bahsine doğrudan denk gelen kısım *İyarsän hüyläm* alt başlığıdır. Bunları da yine dört alt başlıkta incelemişlerdir: 1. *İyä hüyläm* “özne yan cümlesi”, 2. *Xäbär İyarsän hüyläm* “yüklem yan cümlesi”, 3. *Anıqlawsı hüyläm* “niteleyicili yan cümle”, 4. *Tultırıwsı hüyläm* “tamamlayıcı yan cümle” (2004: 264-273).

Tikeyev yan cümleleri anlam ve yapılarına göre beş şekilde sınıflandırmıştır: 1. *İyä İyarsän hüyläm* “özne yan cümlesi”, 2. *Xäbär İyarsän hüyläm* “yüklem yan cümlesi”, 3. *Tultırıwsı hüyläm* “tamlayan yan cümlesi”, 4. *Anıqlawsı İyarsän hüyläm* “nesne yan cümlesi”, 5. *Xäl İyarsän hüylämdär* “zarf yan cümleler” [a.

vaqıt hüyläm “zaman yan cümlesi”, b. *urin hüyläm* “yer yan cümlesi”, c. *säbäp hüyläm* “sebeup yan cümlesi”, ç. *küläm-däräjä hüyläm* “zarf yan cümlesi”, d. *maqsat hüyläm* “amaç yan cümlesi” e. *räwş-sağıştırıw hüyläm* “karşılaştırma yan cümlesi”, f. *şart hüyläm* “şart yan cümle”, g. *kirİ hüyläm* “karşıt yan cümle”] (2008: 17-18).

Semigullina da analitik ve sentetik olarak ikiye ayırdığı bağımlı birleşik cümleler içerisinde yan cümleleri 1. *İyä hüyläm*, 2. *Xäbär hüyläm*, 3. *Anıqlawsı hüyläm*, 4. *Tultırıwsı hüyläm*, 5. *Xäl hüylämdär* [a. *vaqıt hüyläm* “zaman yan cümlesi”, b. *urin hüyläm* “yer yan cümlesi”, c. *säbäp hüyläm* “sebeup yan cümlesi”, ç. *maqsat hüyläm* “amaç yan cümlesi” d. *räwş-sağıştırıw hüyläm* “karşılaştırma yan cümlesi”, e. *şart hüyläm* “şart yan cümle”, f. *kirİ hüyläm* “karşıt yan cümle”, g. *küläm-däräjä hüyläm* “zarf yan cümlesi”] şeklinde sınıflandırılmıştır (2009: 25-57).

Aznabayev, yan cümlelerin temel cümlelere bağlanma şekillerine göre tasnifini sentetik, analitik ve analitik- sentetik olmak üzere üç bakış açısıyla ele almıştır. Buradan hareketle yan cümleleri şu şekilde tasnif eder: 1. *BİR sostavlı hüylämdär* “bir unsurlu cümleler”, 2. *İyä İyärsän hüyläm* “özne yan cümlesi”, 3. *Xäbär İyärsän hüyläm* “yüklem yan cümlesi”, 4. *Anıqlawsı İyärsän hüyläm* “niteleyicili yan cümle”, 5. *Tultırıwsı hüyläm* “tamamlayıcı yan cümle”, 6. *Häl hüylämdär* “zarf cümleleri”(2018: 32-85).

Görüldüğü gibi kimi Başkurt araştırmacılar yan cümleyi direkt olarak birleşik cümlelerin alt başlığı kabul etmiş (Dmitriyev 1950; Poppe 1964: 99; Yuldaşev 1981: 455-46); kimisi ise bağımlı birleşik cümlelerin alt başlığında yan cümleyi işlemiş ve onu da kendi içerisinde farklı alt başlıklara ayırmışlardır (Seyitbatalov ve Kiyekbayev vd. 2004: 264-273; Tikeyev 2008: 17-18; Semigullina 2009: 25-57; Aznabayev 2018: 32-85).

Bu sınıflandırmalarda yan cümleye genel bir bakış açısı ve genel bir tasnif belirlemek gerekirse beş alt grupta incelendiklerini görebiliriz. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1. *İyä İyärsän hüyläm* “özne yan cümlesi”,
2. *Xäbär İyärsän hüyläm* “yüklem yan cümlesi”,
3. *Tultırıwsı hüyläm* “tamlayan yan cümlesi”,
4. *Anıqlawsı İyärsän hüyläm* “nesne yan cümlesi”,
5. *Xäl İyärsän hüylämdär* “zarf yan cümleler” [a. *vaqıt hüyläm* “zaman yan cümlesi”, b. *urin hüyläm* “yer yan cümlesi”, c. *säbäp hüyläm* “sebeup yan cümlesi”, ç. *küläm-däräjä hüyläm* “zarf yan cümlesi”, d. *maqsat hüyläm* “amaç yan cümlesi” e. *räwş-sağıştırıw hüyläm* “karşılaştırma yan cümlesi”, f. *şart hüyläm* “şart yan cümle”, g. *kirİ hüyläm* “karşıt yan cümle”]

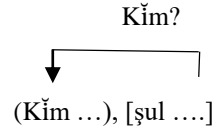
Bunlardan zarf yan cümleleri kimi zaman alt başlıkları içerisine alınarak değerlendirilirken (Tikeyev 2008; Semigullina 2009; Aznabayev 2018); kimi zaman da zarf çeşitlerinin oluşturduğu alt başlıklar üst başlığa taşınmıştır (Dmitriyev 1950; Yuldaşev 1981). Seyitbattalov ve Kiyekbayev vd. tarafından yapılan çalışmada ise zarf yan cümleleri bağımlı birleşik cümleler ile bir üst başlıkta birlikte değerlendirilmiştir (Seyitbattalov ve Kiyekbayev vd. 2004).

Her iki lehçede yan cümleler konusunu karşılaştırabilmek için bu başlıkların Başkurt Türkçesinden seçilecek örnekler ile incelenmesi faydalı olacaktır. İnceleme yapılırken genel sınıflandırmadan hareket edilmiştir. Bu şekilde Başkurt Türkçesinde yan cümle ile ne ifade olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Örnekler gramer kitaplarından seçilmiştir.

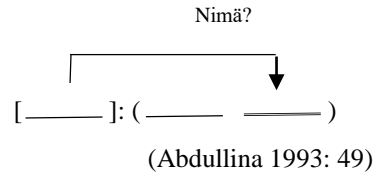
1. *İyü İyürsän Hüyläm* “özne yan cümlesi”

Ya baş cümlenin öznesi olarak karşımıza çıkar ya da ana cümlenin bağlayıcı söz ile verilen öznesini açıklar. “Kim” ve “ne” sorularının cevabını verir.

- ❖ *KİM namıslı işläy, şul raxät yäşärgä tıyış.* (ET, 49) “Kim namuslu çalışır, o rahat yaşamalı.”

- ❖ *Anlaşıla: räyis üzün tügıl, kolxozdı qayğırtta.* (ET, 49) “Anlaşıyor: Reyis sadece kendini değil, çiftliği de endişeye düşürüyor.”

İlk örnekte baş cümle ve yan cümlenin iyi anlaşılabilmesi için bir şema yapılmıştır. Burada *kolxozdı qayğırtta*; *kİM namıslı işläy* şeklindeki kelime grupları yan cümle sayılmıştır. *kolxozdı qayğırtta* ikinci cümlede yer alan iki yan cümleden biri olarak kabul edilmiştir. Oysa cümleye bakıldığında bağlı cümlelerden ibaret olan cümleler görülür. Diğer bazı örnekler ise şu şekildedir:

- 1) *KİM baxış turahında kübşük uylay, şul üzün baxışlıgä hanay.* [G. Hüsäyınov] (BT, 80) “Kim mutluluk hakkında fazlaca düşünür, o kendini mutlu sayar.”

- 2) *Kışın küyündü ni, küzzärindä şul. [Başqurtistan Qızı, 1995]* (BT, 81) “Kişinin gönlünde ne, gözlerinde o.”
- 3) *Şunı qızıqlı: ni üsündür ilgüräk bulğan häldi hüylärgü yarata. [S. Ağış]* (BT, 86) “Şu ilginç: niçin daha önce olan durumu söylemeyi sever.”

2. Xäbär İyürsän hüyläm “Yüklem yan cümlesi”

Baş cümlenin yüklemi durumunda gelir. “Ne, neden, kiminki” sorularına cevap verir. Baş cümlenin rolünü yerine getiren *üşü* “şu”, *şul* “şu”, *şunda* “şunda”, *bılay* “böyle” gibi sözleri açıklar (Seyitbattalov 2002: 90).

- ❖ *Tıp säbäp şul: awıl kümüwİ üsün kümüwlüktär qalmanı.* (ET, 51) “Asıl sebep şu: köyü gömmek için mezarlık kalmadı.

Nimä?

[——— ———]: (——— ———)

(Abdullina 1993: 51)

Burada da *awıl kümüwİ üsün* yan cümlesi baş cümledeki *şul* için bir açıklama getirmektedir. Yan cümle kabul edilen bu kısım da yine ikinci cümlenin edat grubudur. Diğer bazı örnekler şu şekildedir:

- 1) *Minİñ hüzİm şul: min kommunanan sığa almayım. [A. Tahirov]* (BT, 91) “Benim sözüm şu: yerel idareden çıkamıyorum.”
- 2) *Xikmät şunda: Timİrbay qart quraysı ğına tüğİ, balıqsı la inİ [Sovet Başqurtistanı, 1988]* (BT, 93) “Hikmet şunda: Timirbay sadece yaşı kuraycı değil, balıkçıydı da.”

3. Tultırıwsı hüyläm “Tamlayan yan cümlesi”

Ya baş cümlenin tamamlayıcısı yerine kullanılır ya da baş cümlenin münasebet sözler ile verilen tamamlayıcısını açıklar: Kimi, neyi, kime, neye, kimde, nede, kimden, neden sorularına cevap verir. Analitik, sentetik, analitik-sentetik olarak üç gruba ayrılırlar. Bu yan cümleler baş cümleye tip “diye” bağlacı ile bağlanır veya baş cümleye tamlayıcı rolünü üstlenen *şuğa* “şuna”, *şularğa* “şunlara”, *şunu* “şunu”, *şularzı* “şunları”, *şunan* “şundan”, *şunda* “şunda”, *üşular* “şunlar”, *xaqında* “hakkında”, *şul turala* “şunun hakkında”, *hımaq* “gibi” vb. sözleri açıklarlar. Örnekler şu şekildedir:

- 1) *Qız kışı yığİkÄ, min hini yaratam, tip äytü almay bit indİ [Ağızİ]* (BT, 121) “Kız delikanlıya, ben seni seviyorum, diye söyleyemiyor tabii.”
- 2) *Kİm dä kİm minİñ kİyüwİm bula, şuğa bütä malımdı biräm. [Aqyal batır]* (BT, 123) “Her kim benim damadım olur, ona bütün malımı veririm.”

- 3) *Miñä hǎz quşqanğa qarşı kilmäskä büyürüldü.* [Leninsı, 1956] (BT, 132) “Bana sizin emrinize karşı gelmemek emredildi.”
- 4) *Buran qapıl ğına işñä tüşürzū: babay Zifanı kütü inĭ bit.* [Ä. Bikçäntäyev] (BT, 137) “Buran bir anda aklıma düşürdü: Zifa dedeyi bekliyordu tabii.”

Türkiye Türkçesi söz dizimi incelemesi açısından bakıldığında örneklerde yer alan yan cümleler kimi zaman bağlı cümlelerin bir cümlesi kimi zaman da zarf-fiil grubu olarak kabul edilmektedir. Örneğin, 3. cümledeki *hǎz quşqanğa qarşı kilmäskä* yan cümlesi öncelikle bulunduğu cümlelerin nesnesi olarak görev alırken kelime grubu olarak da isim-fiil cümlesi olarak değerlendirilmektedir.

4. Anıqlawsı ğärsän hüyläm “Nesne yan cümlesi”

Ya baş cümlelerin tamlayıcısı olarak kullanılır ya da baş cümlelerin ilişki sözü ile verilen tamlayıcısını açıklar ve kimin, nasıl, hangi sorularının cevabı niteliğindedir. Nesne yan cümlesi baş cümleye münasebet sözleri, hâl ekleri, sıfat-fiil ekleri ve tonlamalar aracılığıyla bağlanır. Nesne yan cümlesi baş cümleye eklerle bağlandığında ana ve yan cümle arasında noktalama işaretlerinden hiçbiri konulmaz.

- ❖ *Ul halğan mǎyǎstär awıldeştarına tiştälägän yıldarğa kinänış buldı.* (ET, 52) “Onun inşa ettiği fırınlar köylülerine onlarca yıl kıvanç oldu.”

Qayhı mǎyǎstär?

(... ğan) [...]

- ❖ *Kımdıñ hünärĭbar, munıñ qäzĭrĭbar.* (ET, 52) “Kimin hüneri var, onun değeri var.”

Kımdıñ?

(kımdıñ...), [şunıñ ...]

(Abdullina 1993: 52)

İlk cümleye bakılacak olursa *Ul halğan mǎyǎstär awıldeştarına tiştälägän* şeklinde değerlendirilen yan cümle Türkiye Türkçesinde basit cümlelerin sırasıyla özne, yer tamlayıcısı ve zarfından oluşmaktadır. Cümlelerin zarfı olan içinde *tiştälägän yıldarğa* kelime grubu da birbirinden ayrılarak yan cümleyi kabul edilmiştir. Görüldüğü gibi örnek her iki lehçenin söz diziminin anlayış ve işleyiş farkını gözler önüne sermektedir. Diğer bazı örnekler şu şekildedir:

- 1) *Aybulat mǎñün Künbikä ulturğan aq yǎkän sayqala-sayqala yaqşı tulqındar üstünän yǎzıp kitä.* [F. Rähimğülova] (BT, 103)

“Aybulat ile Künbike oturmuş ak yelken dalgalana dalgalana iyi dalgalar üstünden yüzüp gider.”

- 2) *Min h̄k̄ iŝanmaŝıq b̄r̄ h̄üz z̄ä äytm̄n̄m̄ bulha k̄äräk. [Q. Dayan]* (BT, 107) “Ben sizin inanmayacağınız bir söz söylememiş olsam gerek.”
- 3) *K̄m̄d̄ñ̄ b̄l̄m̄ñ̄ bar, ŝunuñ q̄z̄ñ̄ñ̄ bar [Xalıq m̄k̄äl̄ñ̄]* (BT, 112) “Kimin bilimi var, onun değeri var.”
- 4) *Min qasqınğa ik̄ñ̄ b̄äx̄ñ̄ asıldı: urman ȳñ̄ŝt̄r̄ñ̄ ðlḡñ̄r̄z̄ñ̄, front yaqınlaŝtı. [B. İŝm̄ğ̄lov]* (BT, 118)

5. X̄l̄ ð̄ärs̄n̄ h̄ñ̄l̄m̄d̄r̄ “Zarf yan cümleler” [a. zaman yan cümlesi, b. yer yan cümlesi, c. sebep yan cümlesi, ç. zarf yan cümlesi, d. amaç yan cümlesi e. karşılaştırma yan cümlesi, f. şart yan cümle, g. karşıt yan cümle]

Baş cümledeki iş veya durumun zamanını, yerini, sebebini, durumunu, ölçüsünü, miktarını, derecesini, maksadını, şartını, gerçekleşecek iş ya da durumun baş cümlede tersi olduğunu veya baş cümlede anlatılan nesnenin iş-hareketin ikinci nesnenin iş ve hareketine benzetilmesinin karşılaştırılmasını ya da karşı konulmasını ifade eden yan cümlelerdir. Zarf yan cümleleri *m̄ñ̄n̄* “ile”, *hayın* “her”, *vaqıtta* “vakitte”, *saqta* “vakitte”, *m̄ld̄ä* “devirde”; *qayza* “nerede”, *qayhı yaqqa* “hangi tarafa”, *ŝunuñ üs̄ñ̄* “şunun için”, *şuğa k̄ürä* “şuna göre”, *ŝunlıqtan* “şu sebepten”, vb. bağlaçlar ile bağlanır.

- 1) *Klub iŝğ̄ñ̄ asılıw m̄ñ̄n̄, xalıq iŝk̄ä b̄är̄ñ̄ ind̄ñ̄. [M. K̄är̄ñ̄]* (BT, 140) “Klüp kapısının açılmasıyla birlikte, halk içeriye girdi.”
- 2) *Başkurt atlıları, atıŝ tuqtağan arala, quray uynap b̄ñ̄ñ̄, küññ̄ asıp alalar. [Ağiz̄ñ̄]* (BT, 145) “Başkurt atlıları atışlar durduğu sırada, kuray oynayıp, dans edip, eğleniyorlar.”
- 3) *M̄ñ̄ qayza barham, hin d̄ä şunda barahıñ. [Ğ. şafiqov]* (BT, 170) “Ben nereye gitsem, sen de oraya gidersin.”
- 4) *Ȳy urtahı ȳñ̄ñ̄ m̄ñ̄n̄, urın k̄ürk̄ñ̄ yalap alğanday yuğala. [Y. S̄l̄tanov]* (ET, 57) “Yazın ortasına ulaşmakla, yerin güzelliği kayboldu.”
- 5) *K̄üpñ̄ awır bulha ȳñ̄t̄r̄ñ̄, ŝunsa mıqtı üŝt̄ñ̄ üzz̄är̄ñ̄. [K. Kinyäbulatova]* (ET, 64) “Ne kadar ağır olsa yükleri, o kadar kendilerinin kemikleri gelişir.”

Örneklerin çoğu Türkiye Türkçesi söz dizimi incelemelerinde edat gruplarının içerisinde değerlendirilmektedir. -sA eki taşıyanlar bazı araştırmacılar için şartlı birleşik cümleleri oluşturur. Bu bakış açısıyla şartlı yan cümle olması bakımından benzer bir kabul söz konusudur.

Sonuç ve Deęerlendirme

Her iki lehçenin birleşik cümle ve yan cümle bakış açısından da anlaşılacağı üzere her ne kadar dilin morfolojik ve söz dizimsel unsurlarında yüksek oranlı farklılıklar olmasa da bir anlayış ve metot farkı açıktır. Lehçelerin kendi gramerlerini ele alırken bazı farklı görüşlerin varlığı da dikkati çekmektedir.

Ancak hem lehçelerin kendi içerisindeki hem de iki lehçe arasındaki bu türden farklılıklara bakıldığında bunların ne derece doğru olduğu tartışma konusudur. Bu tartışmanın alt başlıklardaki soruları ise; 1. Birleşik cümle var mıdır? Yok mudur? 2. Eğer var ise tasnifi nasıl olmalıdır? şeklinde olabilir.

Birleşik cümlenin var olup olmama durumu aslında temelde cümleye nasıl bakıldığı ve cümlenin nasıl tanımlandığı ile ilgili olmalıdır. Ergin’e göre cümle bir fikri, bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm hâlinde ifade eden kelime grubudur (1993: 398). Türkiye’deki araştırmacıların hepsi için tanım bu olmamakla birlikte genelde cümleden beklenen yargıyı içerisinde taşımasıdır. Fiilimsi eki almış olan kelime veya kelime grupları ile şart eki almış kelime veya kelime grupları da herhangi bir yargı ve hüküm taşımadığına göre Karahan’ın (2010) da ifade ettiği gibi birleşik cümlenin varlığı konusu şüphe oluşturmaktadır.

b. Birleşik cümle içerisinde yerini bulan yan cümle meselesi iki lehçeden Türkiye Türkçesinde araştırmacılar arasında problemlili ve karmaşık bir durum arz ederken, Başkurt araştırmacılar için yan cümle genelde kabul görmüş üstelik de farklı bir bakış açısıyla incelenmiştir. Örneklere bakıldığında burada incelenen yan cümle örneklerinin Türkiye Türkçesi gramerlerinde bir kısmının sıralı cümle, bir kısmının ise kelime grupları içerisinde değerlendirildiği dikkati çeken önemli bir husustur. Yani Başkurt Türkçesinde fiilimsilerle kurulan yan cümleler ile şart ekini taşıyan yan cümleler dışında diğer birçok unsur da yan cümle mantığı ile ele alınmıştır.

Örnek:

Min hǟ ısanmaǟlıq bǟr hüǟ zä äytmänǟm bulha käräk. [Q. Dayan] (BT, 107) “Ben sizin inanmayacağınız bir söz söylememiş olsam gerek.” örneğinde *hǟ ısanmaǟlıq bǟr hüǟ* bir sıfat tamlaması iken bu tamlamanın tamamen göz ardı edilerek bir değerlendirilmeye tabi tutulduğu görülmektedir. Bu tür örneklerin birleşik cümle ve dolayısıyla da yan cümle sayılması Türkçenin yapısı açısından uygun görünmemektedir.

c. Birleşik cümle içerisinde değerlendirilen şartlı birleşik cümle konusu Türkiye Türkçesi araştırmalarında yine ihtilaflı bir durum gösterirken ve Başkurt Türkçesinde birleşik cümle içerisinde bu konu için ayrılmış ayrı bir başlık yer almazken, konu zarf yan cümleleri içerisinde değerlendirilmiştir. Çünkü ek zaten Başkurt gramerlerinde zarf- fiil eki olarak yer almaktadır. Dolayısıyla burada ekin zarf-fiil eki olduğunu kabul edenlerle bir ortaklık görülmekle birlikte yine de Başkurt Türkçesinde yan cümle olmaktan öteye gidememiştir.

Örnek:

Min qayza barham, hin dä şunda barahıı. [Ġ. Şafiqov] (BT, 170) “Ben nereye gitsem, sen de oraya gidersin.” cümlesinde şart eki dikkati çeker.

Sonuç olarak her iki lehçe için söz diziminin, birleşik cümlelerin ve detaylarının bir birliğe kavuşturulması gerekmektedir. Böylelikle ortak bir bakış açısı ile Türkçenin iki kolu olan bu lehçelerin söz dizimi daha net bir şekilde ortaya çıkarılabilecektir. Yan cümleler açısından ortaya konulan bu karşılaştırmada her iki lehçenin birleşik cümlelere bakış açılarındaki kimi kesişmeler olsa da bir fark olduğu açıktır. Bu fark yine yan cümle bahsinde kendini göstermektedir. Her ne kadar Türkiye Türkçesi gramerciliğinde de yan cümleyi kabul edenler olsa da Başkurt Türkçesindeki yan cümle ile şart eki ve fiilimsi kabulleri dışında aynı sınırlara sahip olmadığı görülmektedir. Başkurt Türkçesinde yan cümle bahsi kelime gruplarının hatta cümle öğelerinin de dışında tamamen farklı bir bakış açısı ve farklı bir metot ile işlenmiştir. Dolayısıyla her iki lehçe arasında söz dizimi kuramları açısından daha fazla karşılaştırmalı çalışmalara ve birleştirici bir söz dizimi incelemesine ihtiyaç vardır. Bu makalede bunun bir örneği ele alınmaya çalışılmıştır.

Kısaltmalar

BL: Seyitbatalov, Ğ. Ğ (2002). *Başkurt Tili, Kuşma Hüyläm Sintaksisi*, Ufa.

ET: Abdullina, F. F. (1993). *Äsä Tılı 8-9*. (Haz. F. F. Abdullina, V. Ş. Psençin), Ufa: Başqürtüstan Kitap Neşriyatı.

Kaynakça

Abdullina, F. F. (1993). *Äsä Tılı 8-9*. (Haz. F. F. Abdullina, V. Ş. Psençin), Ufa: Başqürtüstan Kitap Neşriyatı.

Aktan, B. (2016). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Axmerov, S. K. Z. (1962). *İssledovaniya Po Sintaksisu Başkirkogo Yazıka*, Başkirkiskiy filial Akademii Nauk SSSR İstitut İctorii, Ufa: Yazıka i Literaturı.

Aznabayev, Ä. M. (2018). *Başqürt Tılıñ Quşma Hüyläm Sintaksisi*, Ufa: Ğilim.

Banguoğlu T. (1995) [1.bs. 1956]. *Türkçenin Grameri* (4. Baskı). Ankara: TDK Yay.

Bilgegil, M. K. (2009) [1.bs. 1982]. *Türkçe Dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt Yay.

Delice, H. İ. (2003). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi Yay.

Dizdaroğlu, H. (1976). *Tümcebilgisi*. Ankara: TDK Yay.

Dmitriyev, N. K. (1950). *Başkurt Tilinin Grammatikahı*, Ufa.

Drimba, V. (1971). *Syntaxe Cormane*. Leiden.

Ediskun, H. (1999) [1.bs. 1984]. *Türk Dilbilgisi*. İstanbul.

Ehmer, Q. (1960). *Başqürt Tılıñdä Tǰmä Quşma Hüyläm Sintaksi*. Ufa: Başqürtüstan Kitap Neşriyatı.

Ercilasun, Ahmet B. (2009). “Kelime Grubundan Cümleye”. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi. UTEK 2007 Bildiriler Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul, s. 166-175.

Ergin, M. (1993) [1.bs. 1958]. *Türk Dilbilgisi*. İstanbul.

Gencan, T. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK Yay.

- Gülsevin, G. (1990). "Türkçede -sa Şart Gerundiumu (zarf-fiil) Üzerine". *Türk Dili*. S: 467, Ankara Kasım 1990, s.276-279.
- Hatiboğlu, V. (1972). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: TDK Yay.
- İlhan N. (2009). "Birleşik Cümle Kuruluşunda Şart Cümlesi ya da Zarf Grubu", *UTEK 2007 Bildiriler*, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, C.1, s. 253-260.
- Kaharmanov, G. G. (2003); *Başkurt Tiliñiñ Yabay Hüyläm Sintaksısı Ukw Kullanmahı, Stärlitamak Däwlät Pedagogiya İnstitutı, Stärlitamak*.
- Karaağaç, G. (2009). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları, İstanbul.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Karahan, L. (1991). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yay.
- Karahan, L. (1994), "-sa -se Eki Hakkında" *Türk Dili*, Sayı 516, Ankara, s.471-474.
- Karahan, L. (2010). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yay.
- Kiyekbayev, G.F., G. G. Seyitbattalov, E. F. İşbirzin, E. M. Aznabayev, H. S. Feritov, F. Y. Hebibullina (2004). *Başkurt Tili*, Ufa.
- Korkmaz, Z. (2007). "Gramer Konularımızla İlgili Bazı Sorunlar", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III*, Ankara 2007, s. 173-187.
- Özkan, M., Sevinçli V. (2017). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Özmen, M. (2013). *Türkçenin Sözdizimi*, Adana: Karahan Kitabevi.
- Poppe, N. (1964). *Bashkir Manual*, (Descriptive Grammar and Texts with A Bashkir-English Glossary), Indiana University, Bloomington.
- Semigullina, L. L. (2009). *Başqurt Tiliñiñ Quşma Hüyläm Sintaksısı: Uqıw Qulanmahı, Zäynäb Biişıva İsimindägi Stärlitamaq Däwlät Pedagogiya Akademiyahı. Stärlitamaq*.
- Savran, H. (1999). "Birleşik Cümleler Üzerine". *Türk Dili*. S. 568, Nisan 1999, s. 325-330.
- Schinkewitsch J. (1927). *Rabghuzıs syntax*, Berlin.
- Seyitbattalov, Ğ. Ğ (2002). *Başkurt Tili, Kuşma Hüyläm Sintaksısı*, Ufa.
- Tikeyev, D. S. (2008). *Xäzırgı Başqurt Tili Yabay Hüyläm Sintaksısı*, Ufa: Ğilim.
- Yuldaşev, A. A. (1981). *Grammatika sovremennogo başkirkogo literaturnogo yazıka*, İzdatelstvo "Nauka", Moskova.
- Zülfikar, H. (1995). "Girişik Cümle Sorunu" *Türk Dili*, 1955/1, S. 522, Haziran 1995, s. 643-648.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ПОДХОД К “ПРИДАТОЧНЫМ ПРЕДЛОЖЕНИЯМ” В ТУРЕЦКОМ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКАХ

АННОТАЦИЯ

Каждый язык имеет свою уникальную систему и структуру, а также свои грамматические особенности. Изучая принципы и правила построения предложений языков, синтаксис также привлекает внимание как элемент, который отличает его от других языков, а также создает краеугольные камни языка, к которому он принадлежит. Если рассмотреть диалекты языка, которые составляют притоки одного и того же языка, обычно ожидается совпадение элементов синтаксиса. Синтаксис, наряду с фонетикой, морфологией, лексикологией и т.д. является одним из элементов, формирующих грамматику языка. И пожалуй, синтаксис, наименее измененная часть грамматики, начиная с древнетюркского периода до сегодняшних дней. Такие базовые особенности, как построение предложения, по структуре *подлежащее+дополнение+сказуемое* и построение словосочетаний, где определяемое слово находится в конце, являются общими элементами почти во всех исторических и современных тюркских диалектах. Различные факторы, такие как естественные изменения, происходящие из-за того, что язык является живой и изменчивой сущностью, процессы разделения тюркского языка на диалекты и взаимодействие с другими языками также внесли некоторые изменения в синтаксис тюркского языка. Несмотря на эти основные особенности, при рассмотрении исторических и современных исследований в области тюркологии, стоит отметить, что синтаксис изучается с меньшими предпочтениями в грамматических темах.

В данном сравнительном исследовании, в котором основное внимание уделяется одному из элементов синтаксиса-придаточному предложению в турецком и башкирском языках, внимание привлекло расхождение во взглядах на синтаксис, а не на различия в синтаксисе. Несомненно, что есть некоторые различия в терминологии в грамматике тюркских диалектов. В частности, некоторые грамматические термины, взятые из русского языка, свидетельствуют о некоторых различиях современных тюркских диалектов с тюркологией Турции. Очевидно, что есть некоторые различия между грамматическими взглядами на предложение и группы слов между российскими и турецкими грамматиками. В исследованиях по синтаксису, проведенных в Турции, как правило, предложение рассматривается под четырьмя заголовками, и из этих заголовков ученые в основном придерживаются одинакового мнения о «предложениях, зависящих от положения сказуемого», «предложениях, зависящих от типа сказуемого» и «предложения, зависящие от значения сказуемого». Но в отношении «предложений, зависящих от их структуры» заметно большое количество разногласий во мнениях, чем схожести. Кроме того, в башкирских грамматиках «предложения, зависящие от их структуры» видно, что этот заголовок рассматривается в различных подходах. Хотя существует общий консенсус по

вопросу “сложного предложения”, лежащему в заголовках “предложений, зависящих от их структуры” в башкирских грамматиках, вопрос “сложного предложения” является проблематичным в турецкой грамматике. В то время как проблема “придаточного предложения”, которая является предметом данного исследования и находит свое место в “сложном предложении”, представляет собой сложный и обсуждаемый вопрос среди турецких грамматиков, для башкирских исследователей “придаточное положение” как правило, принято, а также изучено с другой точки зрения. В результате исследования становится ясно, что синтаксические элементы не изменились из-за общей структуры тюркского языка, однако были сформированы только разные структурные точки зрения относительно предложения, сложного предложения и придаточного предложения. Очевидно, что есть необходимость в более подробных исследованиях с общей точки зрения по этому вопросу.

Ключевые слова: турецкий язык, башкирский язык, синтаксис, предложение, структура, придаточное предложение.